

Нәби Кенесарыұлы АБЫЛБЕКОВ

ЛАТЫН ЖАЗУЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНІҢ ЖОБАСЫ

В статье предлагается проект нового казахского алфавита, основанного на латинской графике. Этот проект разработан на основе турецкого алфавита. В статье также рассматриваются предложения о реформировании правил казахской орфографии.

Makalede Latin alfabesine dayanan yeni Kazak alfabesinin projesi verilmiştir. Bu proje Türk alfabesi esası üzerinde kurulmuştur. Buna ek olarak, makalede Kazak yazımının kuralları reform yarıma hakkındaki önerileri verilmiştir.

Латын жазуына негізделген жаңа әліпбиге (әрі қарай – жаңа әліпби) көшу – соңғы жылдары еліміздің күн тәртібінде тұрған өзекті мәселе. Бүгінге дейін бұл мәселеге қатысты көптеген ғылыми мақалалар мен еңбектер жазылды және бірнеше ғылыми конференциялар, дөңгелек үстелдер мен пікірталастар өткізілді. Онда жаңа әліпбиге көшу қажеттіліктері ғылыми тұрғыдан дәлелденіп жатты. Сондықтан да, келесі қадам – жаңа әліпби жобасын құрастыру болатын. Әліпби жобасын құрастырудағы басты мақсат – түркі бірлігі үшін мүмкіндігінше ортақ әліпби құру болды. Өйткені, жазу бір тілдің ғана емес, тегі бір, туыстас бірнеше тілдердің мүддесіне сай қызмет етуі абзал [1]. Қазақ ұлтының тарихи тағдыры, келешегі басқа туыстас түркі халықтарымен бір екенін ескере отырып, біздің де мүмкіндігімізше ортақ әліпби құруымыз жөн. Осы мақсатта жаңа қазақ әліпбиінің жобасын құрастыру үшін қазіргі қазақ әліпбиі, латын әріпті қазақ әліпбиі (1929-1940 жж.), ағылшын әліпбиі, түрік әліпбиі, өзбек әліпбиі, қарақалшақ әліпбиі және тағы басқа әліпбилер ортаға салынды. Сондай-ақ, жаңа әліпби жобасын құрастыруда мынандай талаптар қойылды:

- Әліпбидегі әріптердің саны тілдің негізгі дыбыстарының санынан алшақ болмауы [2];
- Бір дыбысқа бір таңба берілуі;
- Дыбыстардың қос әріпшен берілмеуі;
- Әліпбидегі әріптер тілдің негізгі дыбыстық заңы – үндесімді дұрыс бейнелейтін болуы [2];
- Әліпбидегі әріптердің дыбысталуы ағылшын мен түрік әліпбилеріндегі әріптердің дыбысталуымен сәйкес келуі;
- Әліпби бір тілдің ғана емес, тегі бір, туыстас бірнеше тілдердің мүддесіне сай қызмет етуі;
- Әліпбидің халықаралық терминдерді жазуға икемді болуы;
- Қазіргі заманғы халықтың психологиясының ескерілуі;
- Үйренуге жеңіл, қолдануға қолайлы болуы.

Қазіргі таңда түркі тілдес халықтардың латын әріпті әліпбилері екі топқа бөлінеді десек те болады. Оның біріншісі – түрік әліпбиі, және оның негізінде құрастырылған әзербайжан әліпбиі, гагауз әліпбиі, қырымтатар

әліпбиі және тағы басқалар. Ал екіншісі – өзбек әліпбиі және оның негізінде құрастырылған қарақалшақ әліпбиі. Біздің ғалымдарымыздың басым бөлігі жаңа әліпби жобасын құрастыруда көбінесе бірінші топқа сүйенеді. Өйткені, тілдегі байырғы дыбыстарды нақтылы таңбалауда Түркия түріктері қолданатын латын әліпбиі өзінің қарымдылығымен назар аударады [1]. Мысалы, «ҚазАқпарат» Ұлттық ақпарат агенттігінің веб-сайтында 2004 жылдан бері қолданылып келе жатқан Ә.Қайдар құрастырған латын әріпті қазақ әліпбиі жоғарыда айтылған бірінші топқа жатады. Бірақ, айта кету керек: Ә.Қайдар нұсқасындағы С әрпі оларда мүлдем басқа дыбысты білдіреді. Сондай-ақ, Ә.Қайдар нұсқасында басы артық екі-үш әріп бар. Демек, Ә.Қайдар нұсқасы жетілдіруді қажет етеді.

Оның үстіне, кейбір тіл мамандары тек негізгі стандартты латиницаға (ағылшын әліпбиіне) негізделген жаңа қазақ әліпбиінің жобасын ұсынып жүр. Олар диакритикалық белгілері бар қосымша әріптер бізге керек емес дейді. Яғни, олар 26 әріптен тұратын латиница қорын (ағылшын әліпбиін) толығымен қолдану қағидатын басшылыққа алады. Сөйтіп, олар қазақ тіліндегі кейбір дыбыстарды латынның қосарлы әрпімен белгілеп, оларды «дифтонг» ретінде қарастыруды ұсынады. Осыған байланысты мына пікірді талқыға салсақ. Осындай жобаны ұсынушылардың барлық ойлары мен мақсаттары ақпараттық технология жетістіктерінде және компьютердің пернетақта жаймасында (ағылшынша *keyboard layout*) болып тұрған сияқты. Яғни, олар қайтсек те осы ағылшын пернетақта жаймасына жаңа қазақ әліпбиінің әріптерін сыйдырамыз деп ойлайтын сияқты. Тіпті, кейбіреулері ағылшын әліпбиіндегі С, Х және тағы басқа әріптерді жаңа қазақ әліпбиінде басқа дыбыстармен береді. Сөйтіп, ағылшын нұсқасындағы транскрипциялық оқылу ережесін сақтамайды. Әрине, ақпараттық технология жетістіктері әліпби жобасын құрастыруда қойылатын талаптардың бірі болуы керек. Бірақ, ол басты талап болмауы керек. Өйткені, тіл техникаға емес, техника тілге бейімделуі керек. Сондай-ақ, ағылшын әріптерінің оқылуына сәйкестендіреміз деп, пернетақтада көрсетілген 26 әріптен өзге дыбыстарды қосарланған таңбалармен бейнелей беру сөздегі әріптердің көбеюіне әкеліп, сол арқылы көзді шатастыруы әбден мүмкін. Сондықтан, жаңа әліпби жобасын құрастырудағы басты мақсат – компьютер емес, тіліміздің ұлттық табиғатын, спецификасын сақтау болуы керек.

Ал енді тек негізгі стандартты латиницаға негізделген жаңа қазақ әліпбиінің жобасын ұсынушылардың басқа бір тобы болса, қазақтың өзіндік (төл) әріптерін өзбек әліпбиіндегідей апострофтармен бірге жазуды ұсынады. Бірақ, біз әліпби жобасын құрастыруда «бір дыбысқа – бір әріп» қағидатын ұстануымыз керек. Әйтпесе, көптеген азаматтар апострофтарды елемей, сол әріптерді негізгі стандартты латиницаның дыбыстарымен оқып кетеді. Бұл қазақтың төл дыбыстарының ұмытылып кетуіне, қазақ тілінің өзгеруіне әкеліп соғады.

Н.К.Абылбеков. Латын жазуына негізделген жаңа қазақ әліпбиінің...

Сондықтан, негізгі стандартты латиницаға негізделген жаңа қазақ әліпбиінің жобасына келіспеушілік білдіре келе және Ә.Қайдар нұсқасын жетілдіре келе мына жаңа қазақ әліпбиінің жобасы ұсынылады:

Жаңа қазақ әліпбиінің жобасы

№	Әліпби жобасы	Кириллица	ІРА транс-крипциясы	Ағылшынша жазылуы	Түрікше жазылуы	Латиница қоры	
						Негізгі	Кеңейтілген
1	A a	А а	/a/	a	a	A a	
2	Ä ä	Ә ә	/æ/	a	a		Ä ä
3	B b	Б б	/b/	b	b	B b	
4	D d	Д д	/d/	d	d	D d	
5	E e	Е е	/e/, /je/	e	e	E e	
6	F f	Ф ф	/f/	f	f	F f	
7	G g	Г г	/g/	g	g	G g	
8	Ğ ğ	Ғ ғ	/ɣ/	g	ğ		Ğ ğ
9	H h	Х х	/x/	kh	h	H h	
10	I ı	Ы ы	/ɯ/	y	ı	I	ı
11	İ i	І і	/ɪ/	i	i	i	İ
12	J j	Ж ж	/ʒ/	zh	j	J j	
13	K k	К к	/k/	k	k	K k	
14	L l	Л л	/l/	l	l	L l	
15	M m	М м	/m/	m	m	M m	
16	N n	Н н	/n/	n	n	N n	
17	Ñ ñ	Ң ң	/ɲ/	ng	n		Ñ ñ
18	O o	О о	/o/	o	o	O o	
19	Ö ö	Ө ө	/ø/	o	ö		Ö ö
20	P p	П п	/p/	p	p	P p	
21	Q q	Қ қ	/q/	q	k	Q q	
22	R r	Р р	/r/	r	r	R r	
23	S s	С с	/s/	s	s	S s	
24	Ş ş	Ш ш	/ʃ/	sh	ş		Ş ş
25	T t	Т т	/t/	t	t	T t	
26	U u	Ү ү	/ʊ/	u	u	U u	
27	Ü ü	Ү ү	/y/	u	ü		Ü ü
28*	W w	Ұ ұ	/w/	w	v	W w	
29	Y y	Й й	/j/	y	y	Y y	
30	Z z	З з	/z/	z	z	Z z	

Ескерту: *- дауыссыз у дыбысы.

Жобаға түсініктеме және ұсыныстар

Жаңа әліпби жобасы – түрік әліпбиі негізінде құрастырылған, 30 әріптен тұрады. Жаңа әліпби жобасына түрік әліпбиіндегі барлық 29 әріптің 26 әріпі енген. Түрік әліпбиіндегі С (дж), Ç (ч) және V (в) әріптері ғана еңбеді. Ал қалған төрт әріп (Ä, Ñ, Q, W) басқа туыстас түркі тілдес халықтардың әліпбилерінен енген. Осының өзі де түркі тілдес екі елдің (қазақ пен түріктің) жақындасуына, бір-бірінің тілін оңай оқып үйренуіне мүмкіндік береді. Өйткені, жаңа әліпби жобасындағы әріптердің дыбысталуы түрік әліпбиіндегі әріптердің дыбысталуымен сәйкес (үндес) келеді. Түрік әліпбиі негізінде құрастырылу себебі – туыстас түркі тілдес халықтармен, әсіресе Түркия түріктерімен бірлікте болу мақсатында мүмкіндігінше ортақ әліпби құру еді.

Негізгі латиница әріптеріне қосылған қосымша әріптердің түсіндірмесі: 2-ші әріп А-ның төбесінде екі нүкте (қос нүкте) бар; 8-ші әріп G-ның төбесінде айшық сызықша (қалшақ) бар; 10-шы әріп I-нің төбесінде нүкте жоқ; 11-ші әріп I-нің төбесінде бір нүкте бар; 17-ші әріп N-ның төбесінде ирек сызықша бар; 19-шы әріп O-ның төбесінде екі нүкте бар; 24-ші әріп S-ның астында құйрық бар; 27-ші әріп U-ның төбесінде екі нүкте бар.

Ұсынылып отырған жобаның 28 әріпі қазақ тілінің өзіне ғана тән, байырғы түркі-қазақ сөздері мен сөз тұлғаларында кездесетін төл дыбыстардың таңбалары да, ал қалған екеуі (F, H) басқа тілдерден еніп қалыптасқан және болашақта да еңбекші лексикалық ауыс-түйістерді бұрмаламай, барынша дәл жазу мақсатымен ұсынылған таңбалар [1].

Бұл жерде тіліміздің төл дыбыстарын таңбалайтын 28 әріптің әліпби жобасына енгізілуіне дау шықпас. Тіліміздің төл дыбыстарына неге дәл бұндай таңбалардың алынуы Ә.Қайдардың 1991 жылы «Ана тілі» газетінде жарияланған «Латын әліпбиінің болашағы зор» атты мақаласында егжей-тегжейлі, жақсы түсіндірілген. Сондықтан да, тіліміздің байырғы (төл) сөздерінде пайдаланылмайтын әріптердің мән-жайына жеке-жеке тоқталайық. Интернет-энциклопедия «Уикипедия» мынандай анықтама береді: В, Ё, Ф, Х, һ, Ц, Ч, Ш, Ы, Ь, Э әріптері қазақтың төл сөздерінде пайдаланылмайды. Ё, Ц, Ч, Ш, Ы, Ь, Э әріптері тек кеңестік дәуірінде орыс тілінен, немесе орыс тілі арқылы енген сөздерде орыс емле нұсқауларымен пайдаланылған (1990 жж. бері ресми және жеке жария ақпараттарда, әдеби шығармаларда пайдалануы азая түсуде, сиректеніп кетті) [3]. Бірақ, 42 әріпті қазақ әліпбиі 70 жыл бойы оқытылып келгендіктен, жоғарыда берілген әріптерді қазіргі күні қазақ тілінің төл әріптері деп санайтындар тым көбейіп кеткен. Оның үстіне, ХХ ғасыр ғылымның дамыған ғасыры болғандықтан, қазір бұл әріптер көптеген ғылыми терминдерде, сөздерде көптеп кездеседі. Яғни, бүгінгі күні «импортталған» сөздерді өзге тілдің тәртібімен жазу санаға әбден сіңісті болып, стереотипке айналды. Оны икемдеп, иіп әкеліп, тіліміздің үндесіміне үйлестіретін кез артта қалды. Қазіргі қостілділік

жағдайда бұндай мүмкіндіктің ауылы тым алыстап кетті [2]. Мысалы, *хлор* сөзін *қылор*, *инфляция* сөзін *інпләсійә* деп жазу керек дегенге орыстанған қаңдастарымыз бен әртүрлі ғылыми салалардың мамандары көне қалуы екіталай. «Баяғыдағы, қостілділік заманы жоқ кездегі «оқымаған» ата-әжелеріміздің сөзіне ұқсайды» деген психологиялық кедергіге тап боламыз. Сондықтан да, осындай психологиялық үлкен бөгетті еңсеру, яғни қазіргі қазақ әліпбиінен бірден 14 әріпті алып тастау қиынның қиыны. Демек, бұндай психологиялық үлкен қамалды бұзу ұзақ уақытты талап етеді. Бұл ұзақ уақыттың аралығына сансыз көптеген экономикалық, техникалық, медициналық және тағы басқа ғылыми салалардың терминдерін қазақ тіліне бейімдеу, қазақша баламаларын табу, халықтың құлағын үйрету және тағы басқа істер кіреді. Сондықтан да, басы артық әріптерді алып тастау этапты түрде болуы, яғни кезең-кезеңге бөлінуі керек. Өйткені, қанша дегенмен, тіл деген сынақ алаңы емес қой.

Сол себептен, тіліміздің төл сөздерінде пайдаланылмайтын әріптерден *Ф* мен *Х* әріптерін жаңа қазақ әліпбиінде қазірше қалдыру керек. Өйткені, *Ф* мен *Х* әріптері қазақ тіліне орыс тілі арқылы енген халықаралық сөздермен қатар араб-парсы тілдерінен енген сөздерде де қолданылады: *Фарида*, *Фариза*, *фәни*, *Махамбет*, *хабар*, *халық*, *хан* (түркі), *хат* және тағы басқа. Демек, *ф* мен *х* дыбыстары қазақ тілінің фонетикалық жүйесіне енген. Сондай-ақ, көптеген мемлекет пен елді-мекен атауларында, адам есімдерінде, халықаралық терминдерде, Құран сүрелерінде осы әріптер жиі кездеседі: *файл*, *факультет*, *Фатиха*, *Феләк*, *филология*, *формула*, *Франция*, *функция*, *футбол*, *Мұхаммед*, *Хельсинки*, *хоккей* және тағы басқа. Яғни, *ф* мен *х* дыбыстары әлемдегі көптеген халықтардың, әсіресе туыстас түркі тілдес халықтардың көбісінің тілдерінде болғандықтан, бұл дыбыстарды бейнелейтін әріптерді жаңа қазақ әліпбиінде қалдыру керек.

Ал мұндағы *h* әрпі қазақ тілінде тек араб-парсы тілінен енген сөздерде ғана қолданылады. Оның үстіне, ауызекі сөйлеуде *h* әрпі *х* дыбысымен айтыла береді. Яғни, *h* әрпі *х* дыбысының жай бір түрленуі ғана. Осыған бола қосымша бір әріпті алудың ешқандай практикалық та, ғылыми да мәні жоқ. Мысалы, *h* әрпі *қаһарман*, *шаһар* деген секілді он шақты сөзде ғана қолданылады. Бұл сөздерді біз *қажарман*, *шахар* түрінде жаза аламыз. Сондықтан, кириллицадағы *h* мен *Х* әріптерін бір ғана латынша *H* әршімен жазған дұрыс. Сонда латынша жоғарыдағы сөздерді *qaharman*, *shahar* түрінде жазамыз.

Сондай-ақ, қазіргі қазақ әліпбиіндегі *Э* әршінің де қажеті жоқ. Өйткені, *Э* әрпі қазақ тілінде әрдайым *e* болып айтылады: *электр* (*електір*) – *elektir*, *экономика* (*экономыйка*) – *ekopomtyuka* (мысалдағы *И* әршінің *ИЙ* немесе *ИЙ* болып жазылу себебі туралы төмендегі *И* әршіне қатысты ұсыныс қаралсын).

Кириллицадағы *Ц* әрпі қазақ тілінде тек орыс тілі арқылы енген сөздерде ғана қолданылады. Бұл әріпті *ТС* дыбыс тіркесі арқылы жазуға

болатындықтан, оны әліпби жобасына енгізудің қажеті жоқ: *цирк* (*тсыйрк*) – *tsyrk*, *пех* (*тсех*) – *tseh*. Айта кететін жайт: Ц әрпі келетін кейбір сөздерді бір ғана С әрпімен де жазуға болады: *цемент* (*сепмент*) – *sement*, *функция* (*фүнксыя*) – *funksiya*.

Ч әрпінің жағдайы Ц әрпіне ұқсайды. Яғни, Ч әрпі де қазақ тілінде тек орыс тілі арқылы енген шет тілдік сөздерде ғана қолданылатындықтан және бұл әріпті ТШ дыбыс тіркесі арқылы жазуға болатындықтан, оны әліпби жобасына енгізудің қажеті жоқ: *чек* (*тшек*) – *tšek*, *чемпион* (*тшемпыон*) – *tšempion*.

Қазіргі қазақ әліпбиіндегі Ё (йо), Ю (йу), Я (йа) [4] қос дыбыс таңбалары болғандықтан, бұлардың да жаңа әліпбиге еш қажеті жоқ. Бұлар латынша сәйкесінше YO, YU (YÜ), YA (YÄ) түрінде жазылады: *Югославия* (*Йүгослабийа*) – *Yugoslabiya*, *Юпитер* (*Йүпийтер*) – *Yüpiyter*, *яғни* (*йағный*) – *yağnyu*. Көптеген халықтар және түріктер де *ю* (*йу*) дыбысын *Yu*, *я* (*йа*) дыбысын *Ya* деп жазады. Бірақ, бұлар жазу ережесі ретінде алғашқы кезде көрсетілуі керек. Ал байырғы қазақ сөздеріндегі Ю әршін дыбыс ыңғайына қарай YUW не YÜW тіркестерімен таңбалаған жөн (бұл жөнінде төмендегі У әршіне қатысты ұсыныс қаралсын): *аю* (*айүү*) – *ayuw*, *қою* (*қойүү*) – *qoyuw*, *көбею* (*көбейүү*) – *kobeyüw* [1].

Ал жіңішкелік белгісі (Ь) мен айыру белгісі (Ъ) қазақ әліпбиі үшін түкке қажеті жоқ. Сөздегі буындардың жіңішкелігі мен жуандығын біздің тіліміздегі табиғатынан жуан, не жіңішке болып келетін дауысты дыбыстардың өздері жоғарыдағыдай қосымша таңбаларсыз-ақ бейнелеп бере алады. Сондай-ақ, қазақ тіліндегі жүз мыңдаған сөздің, лексикалық бірліктің ішінде Ц әрпі *ащы*, *тұщы*, *кеше* деген бар-жоғы үш-ақ сөзді таңбалауда қолданылады. Бұл сөздерді ешқандай қиналмай-ақ, *ашшы*, *тұшшы*, *кешше* деп қосарлы Ш-мен белгілеуімізге әбден болады [5].

В дыбысы қазақ тіліндегі дауыссыз у дыбысына жақын болғандықтан, бұл дыбысты бейнелейтін кириллицадағы В әрпі әліпби жобасына енгізілмеді. Бұл әрішпен келетін шет тілдік сөздерді тіліміздің ыңғайына қарай латынның В және W әріштерімен жазуға болады: *вагон* (*багон*) – *bagon*, *Варшава* (*Уаршауа*) – *Warşawa*, *Вашингтон* (*Уашыңтон*) – *Waşyton*, *волейбол* (*болеябол* не *уолейбол*) – *boleymbol* не *woleymbol*. Айта кететін жайт: аты-жөніміздегі *ов*, *ев*, *ова*, *ева*-ларды жазу біраз қиындық туғызады. Бұларды *ob*, *eb*, *oba*, *eba* түрінде жазуға болатын сияқты. Бұл мәселе *ович*, *евич*, *овна*, *евна*-ларға да қатысты. Сондықтан, мүмкін болса аты-жөніміздің соңындағы осы орыстың қосымшаларын *ұлы*, *қызы*, *тегі*-лермен дереу ауыстыру керек.

Қазіргі қазақ әліпбиіндегі ерекше тоқталуды қажет ететін әріштер: И мен У. Алдымен И әршіне тоқталайық. Негізінен, қазақ тілінде дауысты (ұзақ) *и* дыбысы жоқ, тек қана дауыссыз (қысқа) *и* дыбысы (яғни *й*) бар. Өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарының басынан И әршінің орнына Й, БЙ қолдану ұсынылып келеді. Өйткені, кириллицадағы И әрші қазақ тілінде екі дыбыстың тіркесін – *ий* (*ий*) – таңбалайтын әріш. Сондықтан, латын

Н.К.Абылбеков. Латын жазуына негізделген жаңа қазақ әліпбиінің...

әріптерімен жазғанда И әрпі келетін сөздер мен сөз тұлғаларын дыбыс үндестігіне сәйкес не жуан ІУ, не жіңішке ІҮ дыбыс тіркестері ретінде таңбалауымыз керек: *жын (жыйын) – јуш, жиырма (жыйырма) – јушпа, киім (кйім) – кйіш, қиын (қыйын) – қуш, ми (мый) – шу*. Айта кететін жайт: *сия* сөзін графема (таңба) мәніне қарай жіктеп көрсек, *сууа* болып шығады. Өйткені И да, Я да қос дыбыс – ІУ (ІҮ), ҮА (ҮӒ) – таңбалары ғой. Ал оны біз *суа* деп дұрыс жазуымыз керек [1]. Яғни, *ия*-мен келетін сөздердің бәрін ІҮА (ІҮӒ) түрінде жазуымыз керек: *Албания (Албанийа) – Албаниа, Түркия (Түркийә) – ТүркіуӒ, Чехия (Тшехийә) – ТшехиуӒ*. Тағы айта кететін жайт: *Түркийә, Тшехийә* сөздеріне *-де, -ге* емес *-да, -ға* жалғаулары жалғанады.

У дыбысының жағдайы *и* дыбысына ұқсайды. Яғни, қазақ тілінде дауысты (ұзақ) *у* дыбысы жоқ, тек қана дауыссыз (қысқа) *у* дыбысы бар. Бірақ, қазіргі қазақ тілінің ережесі бойынша дауыссыздан кейін И, дауыстыдан кейін Й жазылса, дауыссыз *у* дыбысы мен дауысты *у* дыбысына жеке-жеке арнайы таңба берілмеген. Бұл дыбыс бірде дауысты, бірде дауыссыз дыбыс болып айтылып жүр. Интернет-энциклопедия «Уикипедия» У әрпіне қатысты мынандай анықтама береді: 1990-шы жылдардың басынан жазу реформасының бірнеше түрлері ұсынылды. Солардың бірі: /w/ дыбысы үшін Ӓ әрпін енгізу, байырғы қазақ сөздерінде және қазақ тілінің дыбыстық ережелерімен айтылатын араб-парсы сөздеріндегі У әрпін ҮӒ, ҰӒ, ЫӒ, ІӒ түрінде жазу (қарақалшақ емлесіндегі сияқты) [3]. Өйткені, кириллицадағы У әрпі қазақ тілінде екі дыбыстың тіркесін – *ұӒ (үӒ)* – таңбалайтын әріп. Сондықтан, латын әріптерімен жазғанда У әрпі келетін сөздерді дыбыс үндестігіне сәйкес не жуан UW, не жіңішке ŪW дыбыс тіркестері ретінде таңбалауымыз керек: *су (сүӒ) – суw, у (үӒ) – uw, бару (барүӒ) – барuw, келу (келүӒ) – келіw, жуу (жүӒүӒ) – јuwuw, жуыну (жүӒынүӒ) – јuwшuw*. Сондай-ақ, *оның баруы керек* деген сөйлемдегі *баруы* сөзі қазақ емлесінің ережесі бойынша дұрыс жазылмаған. Өйткені, *баруы* түрінде жазу «*-ы, -і* жалғаулары дауыссыз дыбысқа аяқталатын түбірге (сөзге) ғана жалғанады» деген қазақ тілінің ережесін бұзып жатыр. Ал бұл жерде бұны *барүӒы* түрінде жазу керек. Осы себептерге байланысты, дауыссыз *у* дыбысына жаңа қазақ әліпбиінің жобасында жеке таңба берілді. Оның үстіне, *тау, жау, уақыт* сөздерінде дауыссыз *у* дыбысы қолданылады ғой. Айта кететін жайт: орыс тілі арқылы енген У әрпі бар сөздерде қос дыбыс UW байқалмайтын сияқты. Сондықтан, У-мен келетін кейбір кірме сөздерді латынша жазғанда бір ғана U-мен таңбалау керек [1]: *журнал (жүрнал) – јurnal (јuwнал емес), футбол (фүтбол) – futbol (fuwtbol емес)*.

Сонымен, қазақ тілінің түпкі заңдылығына бағынсақ *и* дыбысы да, *у* дыбысы да – дауыссыз дыбыстар. Сондықтан да, дауысты *и* мен дауысты *у* дыбыстарын бейнелейтін таңбалар жаңа қазақ әліпбиіне қажеті жоқ. Бірақ, сансыз көптеген экономикалық, техникалық, медициналық және тағы басқа ғылыми салалардың терминдерінде осы әріптер өте-мөте жиі қолданылады: *инфляция, институт, университет* және тағы басқа күрделі сөздер.

Сондықтан, мүмкін болса кейбір бұндай сөздерге қазақша балама табу керек. Әйтпесе, бұндай сөздерді қазіргі заманның жағдайында қазақ тіліне бейімдеу өте қиын болады. Мысалы, *университет* сөзін *біліморда* деп айтсақ та болатын сияқты.

Әліпби мен емле, әрине, бір нәрсе емес, бірақ өзара байланысты. Сондықтан да латын әліпбиін қабылдағанда қазақ тілінің емлесі де оған сәйкес өзгеруі керек. Біздің ойымызша, латын әліпбиінің ең басты қасиеті – тілдің фонетикалық заңдылығын, дыбыстық ерекшелігін жазу дәстүрінің негізгі принципі етіп қоюында болса керек. Егер бұдан бұрынғы және бүгінгі жазуымызда біз емле принципінің көсем компоненті етіп сөздің морфологиялық тұлғасын сақтап жазуды алға ұстап келсек, латын әліпбиінің табиғаты сөз құрамындағы әрбір дыбысты жіктеп, жіліктеп беруге мүмкіншілік туғызады. Осыған орай басқа (морфологиялық, тарихи-дәстүрлі) принциптермен санаса отырып, фонетикалық принципке мән берілетін болса, онда ол ең алдымен үш түрлі заңдылыққа – сингармонизм, буын және дыбыстардың тіркесу заңдылығына сүйенуге тиісті. Сонда ғана тілдің қабырғасын қаусатып, қасаң ететін ереженің еркіне жүрмей, оның табиғилығын сақтауға мүмкіншілік аламыз [1].

Ә.Қайдардың сөзімен айтқанда, бізге әйтеуір жазуды өзгерте беру мұрат емес. Бірақ ерте ме, кеш пе, қасиетті ана тіліміздің бойына лайықты, табиғатына, замана талабына сай, тіліміздің бақилығын аңсайтын халқымызға қызмет етіп, мәдениет мерейін көтеретін шын мәнісіндегі дәстүрлі де тағылымды ұлттық жазуды қалыптастыру мұрат [1].

Компьютер пернетақта жаймасының мәселесі жайында қысқаша айтып кетейік. Егер қазіргі стандартты қазақ пернетақта жаймасы орыс теруіш жаймасы (ЙЦУКЕН («Russian (Typewriter)»)) негізінде жасалынған болса, енді латын әріпті жаңа қазақ пернетақта жаймасын түрік пернетақта жаймасы (Turkish Q) негізінде жасап, қолдануымыз дұрыс болар еді.

Мысалдар

1. Мемлекет және елді-мекен атаулары:

AQŞ – АҚШ

Özbekstan (Özbekistan) – Өзбекстан (Өзбекістан)

Qazaqstan (Qazaqistan) – Қазақстан (Қазақыстан)

Qırğızstan (Qırğızistan) – Қырғызстан (Қырғызыстан)

Qıtay – Қытай

Resey – Ресей

Türkiyä – Түркія

Almatı – Алматы

Ankara – Анкара

Astana – Астана

Beujin – Бейжің

Bişkek – Бішкек

Istambul – Ыстамбұл

Mäskew – Мәскеу

Şimkent – Шымкент

Taşkent – Ташкент

Türkistan – Түркістан

2. Қазақстан Республикасының мемлекеттік әнұраны

Meniñ Qazaqstanım

Altın kün aspanı,

Altın dän dalası,

Erliktiñ dastanı,

Elime qaraşı!

Ejelden er degen,

Dañqımız şıqtı ğoy.

Namısın bermegen,

Qazağım mıqtı ğoy!

Qayırması:

Meniñ elim, meniñ elim,

Güliñ bolıp egilemin,

Jırıñ bolıp tögilemin, elim!

Tuwğan jerim meniñ – Qazaqstanım!

Urpaqqa jol aşqan,

Keñ baytaq jerim bar.

Birligi jarasqan,

Täwelsiz elim bar.

Qarsı alğan waqıttı,

Mäñgilik dosıñday.

Bizdiñ el baqıttı,

Bizdiñ el osıñday!

Qayırması:

Meniñ Qazaqstanım

Алтын күн аспаны,

Алтын дән даласы,

Ерліктің дастаны,

Еліме қарашы!

Ежелден ер деген,

Даңқымыз шықты ғой.

Намысын бермеген,

Қазағым мықты ғой!

Қайырмасы:

Менің елім, менің елім,

Гүлің болып егілемін,

Жырың болып төгілемін, елім!

Туған жерім менің – Қазақстаным!

Ұрпаққа жол ашқан,

Кең байтақ жерім бар.

Бірлігі жарасқан,

Тәуелсіз елім бар.

Қарсы алған уақытты,

Мәңгілік досыңдай.

Біздің ел бақытты,

Біздің ел осындай!

Қайырмасы:

Жаңа әліпбиге көпуден шығатын нәтижелер

Сөз жоқ, жаңа әліпбиге көшу – өте көп қаржыны қажет етеді. Бірақ, бұл қаржылай шығын өзін ақтайды. Өйткені, оның әкелер саяси, әлеуметтік және экономикалық нәтижелері орасан зор:

- Жаңа әліпбиге көшу – жаңа замандағы үлкен оқиға болып, қазақ халқының рухани күшеюіне жаңа талшыныс береді. Яғни, жаңа әліпби қазақ халқына рухани тәуелсіздік әперіп, құлдық санадан құтылуына көмектеседі;
- Жаңа әліпби қазақ тілін орыс тілінің ықпалынан құтқарады. Сөйтіп, қазақ тілі «нағыз» мемлекеттік тіл мәртебесін алады.
- Жаңа әліпби орыстіді қандастарымыздың қызығушылығын туғызып, олардың қазақ тілін тез меңгеріп алуларына көмектеседі. Сөйтіп, елімізде

қазақ тілінің мәртебесі өсіп, еліміздегі барлық азаматтардың бір тілде сөйлеуіне, нағыз бір ұлт болуына көмектеседі;

- Жаңа әліпби біздің ұлттық идеямызды анықтауға көмектеседі;
- Жаңа әліпби дүние жүзі қазақтарының басын біріктіруге көмектеседі. Яғни, ұлттық тұтастықты сақтап қалуға көмектеседі;
- Жаңа әліпби қазақ халқын туыстас түркі тілдес халықтардан ажырамауына көмектеседі;
- Жаңа әліпби қазақ халқын әсіресе бауырлас Түркия түріктерімен жақындасуына, бір-бірінің тілін оңай оқып үйренулеріне көмектеседі. Өйткені, жаңа әліпбидегі әріптердің дыбысталуы түрік әліпбиіндегі әріптердің дыбысталуымен үндес келеді;
- Жаңа әліпби латын жазуына негізделгендіктен, азаматтарымыздың ағылшын тілін жеңіл меңгеріп алуларына, батыс елдерінің озық білімін алуларына, ақыр соңында мемлекетіміздің дамуына көмектеседі;
- Жаңа әліпби Қазақстанның әлемдік қауымдастыққа тезірек кіруіне көмектеседі. Өйткені, латын жазуы әлемдік ақпарат кеңістігінде басымдыққа ие;
- Жаңа әліпби Түркия интернет кеңістігіне жолымызды ашады;
- Жаңа әліпбидің арқасында Қазақстан мен Түркияның экономика саласындағы қарым-қатынастары жедел қарқынмен дамиды.

Соңғы сөз

Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылап айтқанда, біз жаңа әліпби жобасын құрастыруда «бір дыбысқа – бір әріп» қағидатын ұстануымыз керек. Сонда ғана, біз төл дыбыстарымызды бұзбай, жоғалтпай, тілімізді нығайта аламыз, әрі қарай дамыта аламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қайдаров Ә. Латын әліпбиінің болашағы зор // Ана тілі, 1991. № 43, 45, 46.
2. Уәлиұлы Н. Қазақ әліпбиі латынға көше ме? Талдау, талғау және саралау: үміт пен күдік // Ақиқат, 2007. № 3.
3. Уикипедия, Ашық энциклопедиясы. Қазақ әліпбиі.
http://kk.wikipedia.org/wiki/%D2%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D2%9B_%D3%99%D0%BB%D1%96%D0%BF%D0%B1%D0%B8%D1%96 (25.09.2010 ж. алынған).
4. Махмудов Х., Мусабаев Г. Қазақша-орысша сөздік; Казахско-русский словарь. Алматы: Өнер, 2001.
5. Асылбекұлы С., Уәлиев Н. Бір күдік, бір үміт // Парасат, 2000. № 9.

REZUME

N.K.ABILBEKOV (Almaty)

THE PROJECT OF THE NEW KAZAKH ALPHABET BASED ON THE LATIN SCRIPT

The article offers the project of the new Kazakh alphabet based on the Latin script. This project was created on the basis of the Turkish alphabet. This article also considers the suggestions on reforming of rules of the Kazakh spelling.